

DIGITÁLNÍ KNIHOVNA KRAMÁŘSKÝCH TISKŮ ŠPALÍČEK

Iva BYDŽOVSKÁ

Abstrakt:

Představení internetové knihovny kramářských tisků Knihovny Národního muzea z hlediska obsahu, metadatového formátu a prostředků k jejich zpracování. Digitální knihovna je výsledkem programového projektu financovaného MK ČR.

Klíčová slova:

Špalíček, kramářské tisky, kramářské písně, digitální knihovna, TEI, Národní muzeum

Internetová knihovna kramářských tisků je výsledkem grantového projektu Výzkumu a vývoje Ministerstva kultury ČR s názvem „Vytvoření badatelského prostředí pro kramářské tisky“. Tento projekt probíhá v Knihovně Národního muzea v letech 2008–2011 a chýlí se tedy právě ke svému závěru.

Při hledání vhodného názvu digitální knihovny jsme sáhli přímo do materiálu, který projekt zpracovává. Málokterému z nás je pojem špalíček v souvislosti s knihami zcela neznámý – Hrubínův Špalíček veršů a pohádek je dodnes téměř nezbytnou součástí (nejen) dětské knihovničky. Málokdo ale už ví, že název jedné z nejznámějších dětských knížek je odvozen od tradice vytváření špalíčků – konvolutů – z tisků kramářských písní, modliteb a dalších drobných tisků tzv. pololidové literatury. Tyto špalíčky vznikaly jako lidové, podomácku vytvářené vazby v mnoha venkovských i městských domácnostech. Jednotlivé tisky se přišívaly na kůži, pruhy plátna, vkládaly do starých vazeb či do ozdobných krabiček, aby se nepoztrácely a nepoškodily. Postupem času jich mohli majitelé takto nashromáždit i mnoho desítek. Špalíčky se v rodině dědily (často po ženské linii) a písně v nich mohly časově obsáhnout i víc než století. Špalíčky a jejich obsah byly tak po dlouhou dobu součástí společenského života rodiny. Hrubínův Špalíček má tedy před sebou dlouhou řadu předchůdců.

Obrázek č. 1: Špalíček

Stejně jako originální špalíček je i digitální knihovna ve své současné podobě výběrem z početné produkce kramářské literatury 17.–19. století s několika přesahy do století dvacátého. Obsahuje celkem 3783 jednotlivých tisků a konvolutů. Je založena na sbírce kramářských tisků, spravované v oddělení knižní kultury Knihovny Národního muzea, která obsahuje cca 35 000 zpracovaných a 15 000 nezpracovaných kramářských tisků, převážně kramářských písní a modliteb. Je tedy jasné, že ani v rámci této jediné (byť nejrozsáhlejší) sbírky kramářských tisků české provenience si nemůže dělat nároky na úplnost.

Zpracovatelé projektu se pokusili při výběru tisků k digitalizaci představit reprezentativní výběr z kramářské produkce v daném časovém rozmezí jak z hlediska chronologického, tak tematického. Výběr měl reprezentovat i šíření a oblíbenost textů v delším časovém období a částečně i poměr jednotlivých typů tisků a témat. Důraz byl kladen na typ tisků nejvíce zastoupený ve sbírce knihovny – kramářské písně. Ostatní žánrové celky (modlitby, drobné tisky, prozaické kramářské tisky, pobožnosti, litanie a modernější kuplet) jsou obsaženy spíše okrajově.

Záměrem projektu bylo zpřístupnit tento rozšířený typ pololidové literatury badatelům z různých oborů, těm, kdo kramářské tisky odborně zpracovávají, a také veřejnosti. Knihovna je v současné době volně dostupná prostřednictvím internetu (na www.spalicek.net) ve zkušební verzi a probíhá její doplňování o dokončené záznamy.

Tvorba záznamů navazuje na rozsáhlý odkazový aparát, zpracováváný pro sbírku od padesátých let 20. století a v současné podobě od let šedesátých v návaznosti na konference Václavkova Olomouc. Podle vytvořených pravidel bylo v Knihovně Národního muzea zahájeno zpracování retrospektivní bibliografie kramářských písňových tisků 19. století.¹

Tvorba odkazů v záznamech je pro využití prezentovaného materiálu s těžší a je o to důležitější, že knihovna v současné podobě obsahuje pouze obrazové dokumenty, nikoli texty samotné.²

V průběhu roku 2012 by měla být knihovna doplněna o představení kramářských tisků, bibliografii literatury k problematice kramářských tisků a další materiály, které umožní čtenářům lepší orientaci nejen v digitální knihovně, ale i v žánru kramářských tisků jako takovém.

Po dokončení rozšířeného vyhledávacího formuláře na začátku roku 2012 bude tedy možno vyhledávat kromě údajů o názvu, tiskaři, incipitu také podle věcných odkazů.

Každý ze zpracováváných tisků má odkaz na téma, které propojuje záznam s okruhem dalších příbuzných tisků (jako příklad můžeme uvést „manželství“, „poutní místa“ či „rok 1848“). Seznam tematických okruhů bude návštěvníkům knihovny vždy k dispozici. Tato základní struktura by měla napomoci orientaci uživatele (čtenáře) Špalíčku v prezentovaných pramenech.

Dále bude možno vyhledávat osoby zmíněné v textu, místa děje textů a data, která jsou v textech tisků obsažena. Zvlášť jsou pro svoji četnost uve-

¹ Viz BEZDĚK, Karel; RYŠAVÁ, Eva. České kramářské písňové tisky, jejich bibliografické zpracování a ukázka bibliografie 19. století. Sborník Národního muzea v Praze – Řada C – literární historie, 1983, sv. XXVIII, č. 4, s. 173–187. ISSN 0036-5351.

² V počátcích projektu řešitelé uvažovali o možnostech použít metody OCR k získání textů, ale vzhledem ke stavu a typu dokumentů by jejich pořízení bylo drahé a problematické a vyžadovalo náročnou kontrolu a úpravu. Neexistence plných textů omezuje využití databáze v oblasti diachronní lingvistiky a také přístup laické veřejnosti k textům, tištěným převážně gotickými písmi.

dena jména osob s náboženským významem (tj. převážně biblických postav a světců).

Jako zvláštní odkaz jsme zařadili žánrové zařazení tisku a klíčová slova, kde jsou soustředěny další odkazy na předmět textu. Dotazy bude v databázi možno strukturovat dle potřeby, ale samozřejmě bude možno vyhledávat i ve všech položkách současně. Prohledávat je možno také stručnou anotaci textu, která se pro každý tisk zpracovává.

Ukázka anotace a klíčových slov v aktuálním XML záznamu:

```
<summary>
```

Převrzení prámu na rozvodněné Sázavě u obce Chocerady 22. června 1886. Přívoz převážel mládež ke slavnosti biřmování do Chocerad, kam zavítal pražský arcibiskup. Neštěstí si vyžádalo 18 životů.

```
<term type="genre">Kramářská píseň</term>
```

```
<term type="topic">katastrofy</term>
```

```
<term type="keyword">povodeň</term>
```

```
<term type="geographical_name">Sázava</term>
```

```
<term type="keyword">biřmování</term>
```

```
<term type="date">22. června<date>1886</date></term>
```

```
<term type="geographical_name">Kocerady</term>
```

```
<term type="geographical_name">Chocerady</term>
```

```
</summary>3
```

Databáze, jak již bylo řečeno, obsahuje tisky z poměrně dlouhého časového rozmezí od 17. do počátku 20. století. Najdeme zde rozsáhlý soubor starých tisků a tisků z přelomu 18. a 19. století, kterým chybí vročení (případně i další nakladatelské údaje) a jejich přesnější časové zařazení na základě formálních rysů je problematické. Kramářské tisky byly v tradičním šestnácterkovém formátu s velmi podobnou sazbou i výzdobou tištěny prakticky až do poloviny 19. století, která je u tohoto typu literatury z obsahového i formálního hlediska důležitějším předělem než přelom století 18. a 19. století, který je uznávanou hranicí mezi novodobou produkcí a starými tisky.

Při katalogizaci tisků bylo z tohoto důvodu od počátku jejich zpracování žádoucí přihlížet k nutnosti pokud možno podrobně zpracovat i fyzické znaky

³ KLÁAN, František. *Truchlivá píseň o velkém neštěstí, které se událo na rozvodněné řece Sázavě u obce Kocerad, nedaleko Ondřejova dne 22. června 1886*. Knihitiskárna J. Spurného v Praze.

tisků – obrazový doprovod textu a tiskové ozdoby, zrcadlo tisku, případně různé zvláštnosti tisku, které mohly posloužit k odlišení různých vydání stejného textu. Přes to vše se badatelé i katalogizátoři potýkali s problémem jejich bezpečného určení. Jednotlivá vydání stejného textu často vznikala ze stejné nebo velmi podobné sazby a mnohdy se liší pouze v drobných a v rámci katalogizace těžko podchytitelných detailech.

Už v roce 1961 navrhoval z tohoto důvodu na konferenci Václavkova Olomouc v příspěvku věnovaném katalogizaci kramářských písní tehdejší pracovník Knihovny Národního muzea PhDr. Karel Bezděk:

„Pro sestavení centrálního katalogu kramářských písní bude vhodné uvažovat o přefotografování titulních listů (případně celých tisků) a fotokopie připojit k hlavnímu záznamu v katalogu.“⁴

Myšlenka připojit k bibliografickému popisu tisku obrazovou dokumentaci tedy není nijak nová ani převratná (částečně byla v KNM realizována při zpracování fondů zámeckých knihoven), nicméně teprve moderní technologie umožňují její plné využití a širokou přístupnost. Digitální zpracování tisků dává možnost přímo propojit popis tisku, rozsáhlý odkazový aparát a zároveň zobrazit kopii samotného tisku.

Digitální knihovna se už nemusí vázat na místo uložení a její pole působnosti tak může být mnohem širší.

Před spuštěním projektu bylo třeba rozhodnout, jaký způsob zpracování metadat zvolit.⁵ Nabízely se dvě cesty, knihovnický formát (aktuální MARC21) nebo alternativní XML formát, který byl využíván v Národní knihovně ČR pro digitální knihovnu Manuscriptorium. Ten byl založen na kodifikaci mezinárodní iniciativy TEI.⁶ Na základě širší kodifikace popisu textu (TEI P4) byl vytvořen formát MASTER, určený původně především pro popis

⁴ BEZDĚK, Karel. Stav a zpracování sbírek kramářských tisků. In DVOŘÁK, Jaromír; KVA-PIL, Josef Š. (edd.) *Václavkova Olomouc 1961 : Sborník referátů a diskusních příspěvků o kramářské písni*. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1963, s. 346.

⁵ Viz BYDŽOVSKÁ, Iva. Internetová databáze kramářských tisků. s. 139–146. In KRU-ŠINSKÝ, Rostislav (ed.): *Problematika historických a vzácných knižních fondů. Sborník z 17. odborné konference Olomouc, 5.–6. listopadu 2008*. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, Sdružení knihoven ČR Brno, Olomouc 2009. 294 s. ISBN 978-80-7053-283-6 (VKOL). ISBN 978-80-86249-53-7 (SDRUK).

⁶ Text Encoding Initiative, dokumenty jsou přístupné na stránkách iniciativy: www.tei-c.org.

rukopisů, ale využívány i pro zpracování metadat starých tisků (do knihovny Manuscriptoria byla mj. importována i data z Knihopisu).

Protože tento formát umožňuje připojení souborů digitálních obrazů a jejich prohlížení, zvolili jsme právě jej. Další nespornou výhodou tvorby záznamů v XML je nezávislost formátu na softwaru, ve kterém jsou data zpracovávána či zpřístupňována, a tedy i větší trvanlivost dat. Dalším kritériem pro výběr bylo snadnější přizpůsobení pracovního listu pro zpracováváné dokumenty – kramářské tisky (obzvláště kramářské písně) mají oproti jiným druhům materiálu značná specifika. Kromě často chybějících údajů autorských a údajů o tiskaři jsou u písňových tisků důležité především incipity a údaje o nápěvu. Pro účely vyhledávání se pak řešitelům zdálo vhodné vytvořit na základě zkušeností s prací se sbírkou také jednoduše prohledatelný diferencovaný soubor věcných hesel.

Volnější XML formát proti formátu MARC navíc umožňuje jednoduší práci s konvoluty díky své stromové struktuře a vnořování jednotlivých částí záznamu.

Ve spolupráci s pracovníky oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny byl vytvořen základ pracovního listu, který byl dle poznatků z praxe dále rozvíjen a konzultován se spolupracující firmou AiP Beroun, která zpracovávala technická metadata k digitalizovaným obrazům. Zpočátku byl ke zpracování záznamů řešiteli využíván univerzální textový editor jEdit, záznamy byly tedy zpracovávány přímo v textu XML.

Tento způsob zaručuje flexibilitu záznamu, ale i přes možnost validace XML záznamů pomocí souboru DTD je tu poměrně značná možnost chyby i u poučeného zpracovatele dat. Není třeba příliš zdůrazňovat nepohodlnost tohoto typu zpracování pro případného katalogizátora bez zkušeností s tímto typem dokumentu.

Komplikovaný zápis přímo ve značkovacím jazyce XML není jediným úskalím, které může zpracovatele metadat potkat. Ve formátu založeném na TEI není problém podrobně a přesně popsat různé typy dokumentů, strukturovat záznam dle originálu a využívat širší možnosti zápisu – je to databázové zpracování, a požadavky na vyhledávání a zobrazení v databázi, které efektivně omezují přínos variability metadatového záznamu. Nalezení kompromisu mezi variabilitou záznamu a možnostmi jeho strojového zpracování bylo stěžejní částí návrhu pracovního listu.

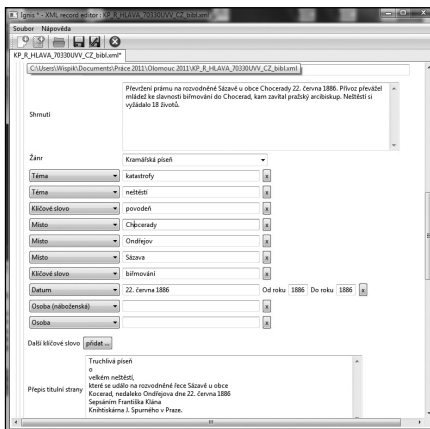
Obrázek č. 2: Titulní strana kupletu

Pro snadnější zpracování metadat (vzhledem k navázání na digitalizované dokumenty jde o exemplářový popis) se od počátku uvažovalo o vytvoření rozhraní, které by vytváření záznamu zpřehlednilo, zjednodušilo a odstranilo nebezpečí především kopírovacích chyb, ke kterým nevyhnutelně dochází při zpracování v textové podobě. V době spuštění programového projektu byl k dispozici program M-Edit, sloužící pro tvorbu metadat pro databázi Manuscriptorium. Tento program ale neposkytoval dostatečnou šíři záznamu, která byla pro projekt nezbytná.⁷

Pro potřeby projektu byl v roce 2010 vytvořen program Ignis.⁸ Rozhraní, založené na platformě Java, umožňuje tvorbu a editaci záznamů, vytvořených podle pracovního listu, zpracovaného v rámci projektu.

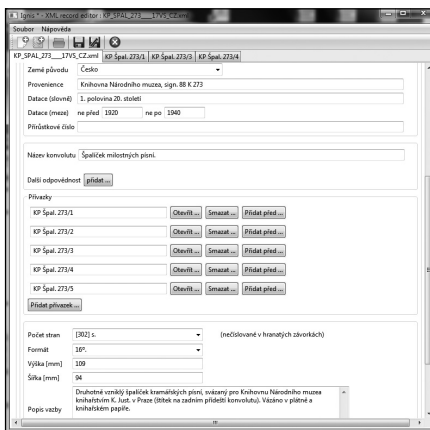
⁷ V průběhu projektu pak společnost AiP Beroun vytvořila pro zpracování metadat Manuscriptorie nástroj M-Tool, který je založen na novější verzi formátu TEI P 5. Umožňuje komplexnější typ záznamu, ale pro zpracování kramářských tisků se nehodí. M-Tool viz: <http://www.manuscriptorium.com/apps/m-tool/m-tool.php>. Nástroj je založen na výsledcích evropského projektu ENRICH: <http://projects.oucs.ox.ac.uk/ENRICH/>.

⁸ Dostupný na internetové adrese <http://code.google.com/p/ignis/>, na této adrese bude zpřístupněna i metodika zpracování dat v editoru Ignis.

Obrázek č. 3: Náhled záznamu kramářské písně v rozhraní Ignis

V roce 2011 bylo umožněno přehledné zpracování konvolutů (pro každý přívazek se otevírá nový pracovní list, zatímco se přívazky ukládají do struktury jednoho souhrnného XML souboru, které může zahrnovat i víc než sto jednotlivých přívazků).

Obrázek č. 4: Hlavní část záznamu konvolutu

Řešitelé projektu chtěli zpřístupnit zpracování pro databázi dalším institucím, proto byl program na tvorbu záznamů zveřejněn pod Open Source licenci (GNU GPL v3) nejen pro bezplatné užívání dalšími zájemci, kteří by se mohli na tvorbě databáze v budoucnu podílet. Poskytuje též možnost programátorských úprav pro využití v jiných příbuzných projektech.

Grantová podpora projektu končí rokem 2011, program Ignis by se ale měl v dalších letech dále rozšířit o možnost tiskových výstupů, nezbytných pro správu sbírky (katalogizační lístky, lokační seznamy) a o jednoduchou správu dat. Stane se tak plnohodnotným programem pro zpracování nových přírůstků a pomůckou pro správu sbírky a kontrolu metadat před jejich předáním do databáze internetové knihovny.

V průběhu čtyřletého projektu se podařilo provést kvalitní digitalizaci dokumentů ze sbírky Knihovny Národního muzea, vybraných na základě tematických okruhů, a vytvořit pracovní list, na jehož základě lze efektivně zpracovávat metadatové bibliografické záznamy. Je k dispozici programové rozhraní, jež zajišťuje efektivní a ergonomickou práci se záznamem a zároveň zajišťuje menší pravděpodobnost chyb. Je rozpracována metodika a manuál k práci s programem Ignis. Do konce roku by měla být spuštěna finální verze internetové knihovny kramářských tisků. Přestože v průběhu řešení projektu byla vypracována nová verze formátu TEI (TEI P 5), z praktických důvodů řešitelé dále zpracovávají metadata ve formátu MASTER a data budou na konci roku převedena do nového formátu. Pracuje se tedy na převodu dat a novém, jen mírně upraveném pracovním listu, který bude podkladem pro úpravu programu Ignis. TEI P 5 je lépe uzpůsobeno zpracování tisků než původní MASTER a přechod na něj zaručí také kompatibilitu s digitální knihovnou Manuscriptorium, která má k internetové knihovně kramářských tisků svým zaměřením nejbližší (nemalá část materiálu přístupného ve Špalíčku patří mezi staré tisky). Tento krok by měl též usnadnit možnosti převodu dat do knihovnického formátu MARC21.

Jakým směrem by se mohla digitální knihovna vyvíjet v budoucnosti? V současné době pravděpodobně půjde jen o postupné doplňování digitalizovaných materiálů, uvítali bychom samozřejmě v tomto ohledu i spolupráci dalších institucí, které mají příbuzné sbírky. Z hlediska obsahového by bylo velkým přínosem směřovat k přidání plných textů k záznamům, z hlediska využitelnosti databáze potom v přidání odborných, populárních i na edukaci zaměřených textů, které by byly v rámci digitální knihovny k dispozici. Už

v roce 2012 by se tak měla na stránkách knihovny objevit bibliografie kramářských tisků, tvořená a doplňovaná v KNM.

Literatura:

- BYDŽOVSKÁ, Iva. Špalíček – projekt digitální knihovny kramářských tisků KNM. *Knihovna plus* [online]. 2010, č. 2 [cit. 2010–10–22]. Dostupný z WWW: <<http://knihovna.nkp.cz/knihovnaplus102/bydzov.htm>>. ISSN 1801–5948.
- BYDŽOVSKÁ, Iva. Internetová databáze kramářských tisků. s. 139–146. In KRUŠINSKÝ, Rostislav (ed.): *Problematika historických a vzácných knižních fondů*. Sborník z 17. odborné konference Olomouc, 5.–6. listopadu 2008. Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, Sdružení knihoven ČR Brno, Olomouc 2009. 294 s. ISBN 978-80-7053-283-6
- Porovnání možností obou typů zpracování a jejich interoperability viz: Kašparová, Jaroslava. Kompatibilita, interoperabilita formátu MARC ← → TEI a katalogizace starých tisků. *Problematika historických a vzácných knižních fondů 2008: sborník z 17. odborné konference, Olomouc, 5.–6. listopadu 2008*. Olomouc: Vědecká knihovna, Brno: Sdružení knihoven České republiky, 2009, s. 37–43. ISBN 978-80-7053-283-6.

ŠPALÍČEK – DIGITAL LIBRARY OF BROADSIDE BALLADS

Summary:

The paper presents project of internet library of broadside ballads and chapbooks based on collection deposited in Library of National Museum in Prague. The digital library makes nearly 4000 prints from 17th to early 20th century available online.

Key words:

Špalíček, broadside ballads, chapbooks, digital library, TEI, National Museum in Prague